

स्फोटस्वरूपम्

डॉ. सीता चरण झा

प्रधानाचार्यः, मदनेश्वरनाथ-संस्कृत-महाविद्यालयः, मदनेश्वरस्थानम्, मधुबनी का.सिं.द.सं.
विश्वविद्यालयः, कामेश्वरनगरम्, दरभंगा

सारांश

भारतीयभाषादर्शने शब्दतत्त्वस्य विवेचनं महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। विशेषतः वैयाकरणदर्शने शब्दस्य स्वरूपम्, शब्दार्थसम्बन्धः, ध्वनेः प्रकृतिः, वाक्यार्थबोधः, प्रतिभा तथा शब्दब्रह्म इत्यादीनां विवेचने स्फोटसिद्धान्तस्य विशिष्टं स्थानम् अस्ति। श्रूयमाणाः वर्णाः क्षणिकाः, क्रमिकाः, उत्पत्तिविनाशशीलाश्च सन्ति; तथापि श्रोता सम्पूर्णस्य शब्दस्य अथवा वाक्यस्य अर्थम् एकीकृतरूपेण गृह्णाति। एतस्य भाषिकानुभवस्य व्याख्यानार्थं वैयाकरणैः स्फोटतत्त्वं स्वीकृतम्। ध्वनिः स्फोटस्य अभिव्यञ्जकः, स्फोटस्तु अर्थस्य बोधकः इति अस्य सिद्धान्तस्य मूलभावः। पतञ्जले: महाभाष्ये स्फोटविचारस्य आधारः प्राप्यते, भर्तृहरिणा तु वाक्यपदीये शब्दतत्त्वं ब्रह्मस्वरूपेण प्रतिष्ठाप्य भाषायाः अखण्डस्वरूपस्य गम्भीरं विवेचनं कृतम्। प्रस्तुतालेखे स्फोटस्य व्युत्पत्तिः, स्वरूपम्, आवश्यकता, ध्वनिस्फोटयोर्भेदः, शब्दब्रह्मणा सह सम्बन्धः, वर्ण-पद-वाक्यस्फोटाः तथा अर्थबोधे स्फोटस्य भूमिका विवेच्यते।

कूटशब्दाः:- स्फोटः, शब्दः, ध्वनिः, शब्दब्रह्म, वाक्यम्, भर्तृहरिः, पतञ्जलिः, वाक्यपदीयम्, प्रतिभा, अर्थबोधः।

प्रस्तावना

भारतीयदार्शनिकपरम्परायां शब्दः केवलं संप्रेषणस्य साधनं न मन्यते, अपितु ज्ञानस्य अभिव्यक्तेः प्रमुखमाध्यमत्वेन अपि स्वीक्रियते। वेदकालादेव वाचः महत्त्वं प्रतिपादितम्। वैयाकरणपरम्परायां तु शब्दस्य स्वरूपविचारः क्रमशः दार्शनिकगाम्भीर्यं प्राप्तवान्। पाणिनिना भाषायाः वैज्ञानिकं व्याकरणीयविवेक्षणं कृतम्, पतञ्जलिना शब्दस्वरूपस्य दार्शनिकपक्षः विकसितः, भर्तृहरिणा च शब्दः परमसत्तया सह सम्बद्धः। भर्तृहरिः वाक्यपदीयस्य प्रारम्भे उद्घोषयति—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥¹

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यमस्ति यत् शब्दतत्त्वं ब्रह्म अनादि, अनन्तम्, अक्षरं च अस्ति। तदेव विविधार्थरूपेण प्रतीयमानं जगतः प्रक्रियायाः आधारः भवति। अत्र 'शब्दः' केवलं मुखोच्चारितः ध्वनिः नास्ति। शब्दस्य बाह्यरूपं ध्वनिः अस्ति, परन्तु तस्य आन्तरिकम् अखण्डं बोधात्मकं स्वरूपं स्फोटेन सम्बध्यते। 'स्फोट' इति पदं 'स्फुट्' धातोः निष्पन्नम् इति सामान्यतया स्वीक्रियते। 'स्फुटति अर्थोऽस्मात्' अथवा 'स्फुट्यते अर्थो येन' इत्यर्थे स्फोटशब्दस्य व्युत्पत्तिः व्याख्यायते। अर्थात्

यस्मात् अर्थः स्फुटीभवति, येन वा अर्थः प्रकाशितो भवति, सः स्फोटः। ध्वनयः तस्य अभिव्यक्तेः साधनानि भवन्ति। अतः वैयाकरणमतानुसारं श्रूयमाणध्वनिः तथा अर्थबोधकशब्दतत्त्वं सर्वथा समानं न भवतः। स्फोटस्य आवश्यकता वर्णानां क्रमिकत्वेन विशेषतः जायते। 'कमलम्' इति शब्दस्य उच्चारणे 'क', 'म', 'ल' इत्यादयो वर्णाः युगपन्नोच्चार्यन्ते, अपितु क्रमशः श्रूयन्ते। 'क'कारस्य उच्चारणानन्तरं सः ध्वनिः विनश्यति, ततः 'म'कारः श्रूयते। एवं सर्वेषां वर्णानां एकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्षोपस्थितिः न भवति। तथापि सम्पूर्णशब्दश्रवणानन्तरं श्रोतुः चेतसि 'कमलम्' इत्यस्य एकः निश्चितः अर्थः प्रकाशते। यदि प्रत्येकः वर्णः पृथक् अर्थबोधकः स्यात्, तर्हि प्रत्येकवर्णश्रवणेन सम्पूर्णपदार्थज्ञानं भवेत्; परन्तु तथा न भवति। अतः वर्णातिरिक्तस्य कस्यचित् समग्रशब्दतत्त्वस्य कल्पना आवश्यकी भवति। तदेव स्फोटः इति वैयाकरणाः प्रतिपादयन्ति।²

पतञ्जलिना व्याकरणमहाभाष्ये शब्दस्य स्वरूपविषये विस्तृतः विचारः कृतः। पस्पशाह्निके प्रसिद्धः प्रश्नः प्रस्तुतः— अथ गौरित्यत्र कः शब्दः? किं यत्तत् सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः? नेत्याह।³ अत्र 'गौः' इत्यस्य उदाहरणेन शब्दः तथा बाह्यार्थः इत्येतयोः भेदः प्रतिपाद्यते। गोशब्दः स्वयं सास्ना, लाङ्गूल, ककुद, खुर, विषाणादियुक्तः भौतिकपदार्थः नास्ति। शब्दः तस्य पदार्थस्य बोधकः अस्ति। एतादृशः शब्दस्वरूपविचारः परवर्तिनः स्फोटसिद्धान्तस्य विकासे महत्त्वपूर्णः अभवत्। शब्दस्य श्रव्यरूपं ध्वनिः अस्ति। ध्वनिः वक्तुः वागिन्द्रियव्यापारेण उत्पद्यते। कण्ठः, तालु, मूर्धा, दन्ताः, ओष्ठौ इत्यादीनां स्थानकरणानां सहयोगेन विविधवर्णध्वनयः उत्पद्यन्ते। ते ध्वनयः क्षणिकाः भवन्ति। किन्तु एकमेव शब्दं विविधैः व्यक्तिभिः उच्चार्यमाणं श्रुत्वा श्रोता समानशब्दस्य ज्ञानं करोति। बालकस्य 'रामः' इति उच्चारणं वृद्धस्य उच्चारणात् ध्वनितः भिन्नं भवितुमर्हति; तथापि उभयत्र श्रोता 'रामः' इति शब्दमेव जानाति। अनेन ध्वनिवैविध्यस्य पृष्ठभूमौ कश्चित् स्थिरः शब्दात्मकः पक्षः स्वीकरणीयः इति वैयाकरणाः मन्यन्ते।⁴

ध्वनिः स्फोटस्य व्यञ्जकः, स्फोटः अर्थस्य बोधकः। दीपेन घटः प्रकाश्यते, परन्तु दीपः घटस्य उत्पादकः नास्ति। तथैव ध्वनिः स्फोटस्य उत्पादकः न भूत्वा अभिव्यञ्जकः अस्ति। उच्चरितध्वनयः श्रोतुः चेतसि नित्यशब्दतत्त्वस्य अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति, ततः अर्थबोधः सम्भवति। अतः ध्वनिस्फोटयोः व्यञ्जकव्यङ्ग्यभावः स्वीक्रियते। भर्तृहरिणा भाषायाः अखण्डतायाः सिद्धान्तः विशेषतया प्रतिपादितः। सामान्यव्यवहारे वयं भाषां वर्णेषु, पदेषु तथा वाक्येषु विभजामः। किन्तु वास्तविकः अर्थबोधः बहुधा समग्ररूपेण जायते। 'रामः वनं गच्छति' इति वाक्ये 'रामः', 'वनम्', 'गच्छति' इत्येते पृथक् पदानि श्रूयन्ते, परन्तु वाक्यस्य अन्ते 'रामस्य वनगमनम्' इति सम्बन्धविशिष्टः अर्थः एकतया प्रकाशते। एषः वाक्यार्थः केवलं पृथक्पदार्थानां यान्त्रिकयोगः नास्ति।

वाक्यस्य अर्थग्रहणे आकाङ्क्षा, योग्यता, आसक्तिः, प्रसङ्गः, वक्तुरभिप्रायः इत्यादयः अपि महत्त्वपूर्णाः भवन्ति। तथापि अन्तिमज्ञानं समग्रं भवति। एतस्मात् कारणात् अखण्डवाक्यस्फोटस्य मतं वैयाकरणपरम्परायां विशेषं महत्त्वं प्राप्नोति। वर्णाः तथा पदानि विश्लेषणस्य कृते उपयोगिनः सन्ति, परन्तु भाषिकबोधस्य परमावस्थायां वाक्यमेव प्रधानं भवति। शब्दस्य तथा ज्ञानस्य सम्बन्धं भर्तृहरिः अतीव गम्भीरतया निरूपयति—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥⁵

अस्य भावः अस्ति यत् मानवीयज्ञानं शब्देन गाढतया सम्बद्धम् अस्ति। ज्ञानस्य प्रकाशने भाषा केवलं बाह्यसाधनं नास्ति, अपि तु ज्ञानस्य संरचनायामपि शब्दस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति। अतः स्फोटसिद्धान्तः केवलं ध्वनिविषयकः सिद्धान्तः न भूत्वा ज्ञानमीमांसात्मकं महत्त्वमपि धारयति। वाक्यार्थबोधे 'प्रतिभा' अपि महत्त्वपूर्णं तत्त्वम् अस्ति। वाक्यस्य विविधपदानि क्रमशः श्रुत्वा अन्ते यः समग्रार्थः सहसा चेतसि प्रकाशते, सः प्रतिभारूपेण विवेचितः। सामान्यव्यवहारे मनुष्यः प्रत्येकस्य शब्दस्य अर्थं पृथक् पृथक् गणयित्वा ततः वाक्यार्थं निर्माति इति नास्ति। वाक्यं श्रुत्वा सम्पूर्णः अभिप्रायः सहसा ज्ञायते। एतादृशः समग्रार्थबोधः स्फोटसिद्धान्तस्य अखण्डताविचारं समर्थयति।⁶

वर्णस्फोटः स्फोटस्य प्रथमः चर्चितः प्रकारः अस्ति। विभिन्नवर्णैः विभिन्नरीत्या उच्चारितेऽपि 'क'कारे श्रोता 'क'कारत्वं प्रत्यभिजानाति। श्रव्यध्वनयः सर्वथा समानाः न सन्ति, तथापि वर्णज्ञानस्य एकता विद्यते। एतस्य एकत्वस्य व्याख्यानार्थं वर्णस्य नित्यं स्फोटात्मकं स्वरूपं स्वीक्रियते। पदस्फोटे सम्पूर्णं पदम् अर्थबोधकम् इति स्वीक्रियते। 'गजः' इति पदे 'ग' अथवा 'ज' पृथक् गजरूपमर्थं न बोधयतः। सम्पूर्णपदस्य अभिव्यक्तौ एव अर्थज्ञानं भवति। अतः पदस्य अवयवभूताः वर्णाः अर्थबोधस्य अन्तिमकारणं न सन्ति; अखण्डपदस्फोटः अर्थबोधकः इति मतम्। वाक्यस्फोटे तु वाक्यमेव वास्तविकः अर्थबोधकः मन्यते। पृथक्पदानि वाक्यस्य विक्षेपणात्मकाः अवयवाः इव भवन्ति। 'देवदत्तः ग्रामं गच्छति' इत्यत्र केवलं देवदत्तः, ग्रामः तथा गमनम् इति त्रयाणां पृथक् ज्ञानं वाक्यार्थः नास्ति। 'देवदत्तस्य ग्रामाभिमुखं गमनम्' इति सम्बन्धात्मकं समग्रज्ञानमेव वाक्यार्थः। तस्मात् वाक्यस्फोटस्य सिद्धान्तः भाषायाः अखण्डस्वरूपं विशेषतया प्रतिपादयति।⁷

स्फोटस्य नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञया अपि समर्थ्यते। अद्य श्रुतं पदं पुनः श्रुत्वा मनुष्यः 'स एव शब्दः' इति जानाति। ध्वनिः तु प्रत्येकमुच्चारणे नवीनः उत्पद्यते। यदि शब्दः ध्वनिमात्रं स्यात्, तर्हि प्रत्येकमुच्चारणं सर्वथा नवीनशब्दरूपेण ज्ञातव्यं स्यात्। परन्तु व्यवहारतः समानशब्दस्य प्रत्यभिज्ञानं भवति। अतः ध्वन्यतिरिक्तं स्थिरं शब्दतत्त्वं वैयाकरणैः स्वीकृतम्।⁸ भारतीयवाङ्मये वाचः सूक्ष्मस्वरूपस्य विचारः अतीव प्राचीनः अस्ति। ऋग्वेदे कथ्यते—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥⁹

अयं मन्त्रः वाचः गूढतत्त्वं सूचयति। मनुष्यः वाचः केवलं व्यक्तं रूपं प्रयुङ्क्ते, तस्याः सूक्ष्मतराणि स्तराणि गूढानि भवन्ति। परवर्तिपरम्परायां परा, पश्यन्ती, मध्यमा तथा वैखरी इति वाचः चत्वारः स्तराः प्रसिद्धाः अभवन्। स्फोटविचारस्य सन्दर्भेऽपि बाह्यश्रव्यध्वनिः शब्दस्य सम्पूर्णं स्वरूपं नास्ति इति विचारः महत्त्वपूर्णः अस्ति। एवं स्फोटसिद्धान्तस्य मूलभावः भाषायाः बाह्यध्वनिरूपस्य तथा आन्तरिकबोधरूपस्य मध्ये भेदं स्थापयति। ध्वनयः परिवर्तनशीलाः, क्रमिकाः तथा क्षणिकाः भवन्ति; स्फोटस्तु भाषिकैकत्वस्य आधारः इति वैयाकरणाः मन्यन्ते। वर्णस्फोटात् पदस्फोटं,

पदस्फोटात् वाक्यस्फोटं तथा वाक्यस्फोटात् शब्दब्रह्मपर्यन्तं गच्छन् अयं सिद्धान्तः भाषायाः सामान्यव्यवहारात् परमदार्शनिकतत्त्वपर्यन्तं विस्तृतं क्षेत्रं व्याप्नोति।

स्फोटसिद्धान्तः भारतीयवैयाकरणदर्शनस्य तादृशः महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः अस्ति, यस्य माध्यमेन शब्दस्य एकत्वम्, ध्वनेः परिवर्तनशीलता, अर्थबोधस्य अखण्डता तथा वाक्यार्थस्य समग्रता व्याख्यायते। प्रथमभागे स्फोटस्य सामान्यस्वरूपम्, व्युत्पत्तिः, शब्दब्रह्मणा सह सम्बन्धः, ध्वनिस्फोटयोर्भेदः, वर्ण-पद-वाक्यस्फोटाः तथा प्रतिभायाः सामान्यस्वरूपं विवेचितम्। अधुना स्फोटस्य भेदानां विस्तृतस्वरूपम्, स्फोटस्य नित्यत्वम्, नैयायिक-मीमांसक-बौद्धमतैः अस्य समीक्षा, वैयाकरणानां समाधानम्, वाक्यार्थबोधे स्फोटस्य भूमिका तथा आधुनिकभाषाचिन्तने अस्य उपयोगिता विचारणीया अस्ति। वैयाकरणपरम्परायां स्फोटस्य विवेचनं क्रमशः विकसितम्। पतञ्जलिकृतमहाभाष्ये शब्दस्य नित्यत्वानित्यत्वसम्बद्धचर्चा तथा ध्वनिशब्दयोर्भेदस्य आधारभूतविचारः प्राप्यते। भर्तृहरिणा तु शब्दतत्त्वं व्यापकदार्शनिकपरिप्रेक्ष्ये स्थापितम्। परवर्तिकाले नागेशभट्टेन स्फोटवादे पूर्ववर्तिवैयाकरणानां मतानि संगृह्य स्फोटस्य स्वरूपस्य अत्यन्तं सूक्ष्मं तार्किकं च विवेचनं कृतम्। नागेशभट्टकृतः स्फोटवादः वैयाकरणदर्शनस्य स्फोटसम्बद्धविचाराणां महत्त्वपूर्णः स्वतन्त्रग्रन्थः अस्ति।¹⁰ स्फोटस्य भेदविवेचने सामान्यतया वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः, अखण्डपदस्फोटः तथा अखण्डवाक्यस्फोटः इत्यादयः प्रकाराः चर्च्यन्ते। एते भेदाः शब्दस्य अभिव्यक्तेः विभिन्नस्तरान् प्रकाशयन्ति। किन्तु सर्वेषां मतानां परमलक्ष्यं भाषिकबोधस्य एकत्वस्य व्याख्यानम् अस्ति।¹¹ वर्णस्फोटस्य पक्षे प्रत्यभिज्ञा प्रमुखं प्रमाणम् अस्ति। विभिन्नवक्तृभिः उच्चरितः एकः वर्णः ध्वन्यात्मकदृष्ट्या सर्वथा समानः न भवति। कस्यचित् वक्तुः स्वरः गम्भीरः, अन्यस्य उच्चः, कस्यचित् मन्दः, अन्यस्य तीव्रः भवति। तथापि 'क'कारस्य विभिन्नोच्चारणेषु श्रोता 'ककारत्वम्' एव गृह्णाति। एतादृशी प्रत्यभिज्ञा ध्वनिवैविध्यस्य अन्तः कस्यचित् स्थिरस्य भाषिकतत्त्वस्य उपस्थितिं सूचयति।¹²

पदस्फोटस्य दृष्ट्या वर्णानां क्रमिकश्रवणेन सम्पूर्णपदस्य अभिव्यक्तिः भवति। 'गजः' इत्यस्य 'ग', 'ज' इत्यादयः वर्णाः पृथक् पृथक् गजरूपमर्थं न प्रकाशयन्ति। अन्तिमवर्णश्रवणानन्तरं पूर्ववर्णजन्यसंस्कारैः सह सम्पूर्णं पदरूपं श्रोतुः चेतसि प्रकाशते। किन्तु वैयाकरणदृष्ट्या अर्थबोधकं तत्त्वं वर्णसमूहमात्रं नास्ति; अखण्डं पदतत्त्वमेव अर्थबोधस्य कारणम् इति पदस्फोटवादे स्वीक्रियते।¹³

अखण्डपदस्फोटस्य दृष्ट्या प्रकृति-प्रत्ययादिविभागः व्याकरणीयविक्षेपणस्य कृते उपयोगी अस्ति, न तु सर्वदा वास्तविकशब्दबोधस्य प्रत्यक्षविषयः। 'पाचकः' इति शब्दं श्रुत्वा सामान्यः श्रोता 'पच् + ण्वुल्' इति व्याकरणीयविभागं कृत्वा अर्थं न जानाति। सम्पूर्णं 'पाचकः' इति पदं श्रुत्वैव पाककर्तुः ज्ञानं भवति। अतः शब्दबोधस्य अवस्थायां पदस्य अखण्डता महत्त्वपूर्णा भवति।¹⁴ वाक्यस्फोटः स्फोटसिद्धान्तस्य सर्वाधिकं दार्शनिकं स्वरूपम् अस्ति। भर्तृहरिदृष्ट्या वाक्यमेव भाषायाः वास्तविकं पूर्णरूपम् इति विचारः विशेषमहत्त्वपूर्णः। वर्णाः पदानि च वाक्यस्य विक्षेपणात्मकाः विभागाः सन्ति।

वाक्यं श्रुत्वा अन्ततः यः अर्थः प्रकाशते सः पदार्थानां साधारणसमुच्चयमात्रं नास्ति, प्रत्युत सम्बन्धविशिष्टः समग्रार्थः अस्ति।¹⁵

उदाहरणतया 'रामः फलम् खादति' इति वाक्ये 'रामः', 'फलम्', 'खादति' इति पदानि क्रमशः श्रूयन्ते। यदि एतेषां केवलं पृथक्पदार्थज्ञानं भवेत् तर्हि रामस्य कर्तृत्वम्, फलस्य कर्मत्वम् तथा खादनक्रियया तयोः सम्बन्धः न ज्ञायेत। वास्तविकवाक्यार्थे एते सर्वे सम्बन्धाः एकीकृतरूपेण प्रकाशन्ते। अतः वाक्यार्थः केवलं पदार्थानां योगः नास्ति।²² अस्य समग्रार्थबोधस्य व्याख्याने प्रतिभायाः विशेषं स्थानम् अस्ति। प्रतिभा तादृशः अर्थप्रकाशः अस्ति यः सम्पूर्णवाक्यश्रवणानन्तरं श्रोतुः चेतसि एकतया उदेति। अस्य अनुभवस्य पूर्णविभाजनं सर्वदा सम्भवं न भवति। सामान्यः मनुष्यः वाक्यार्थग्रहणसमये प्रत्येकस्य व्याकरणीयनियमस्य पृथक् विचारं न करोति। तथापि सः वक्तुः अभिप्रायं जानाति। एषा सहजसमग्रार्थप्रतीतिः प्रतिभा इति कथ्यते।²³ भाषा तथा ज्ञानयोः सम्बन्धः स्फोटसिद्धान्तस्य गम्भीरतमेषु पक्षेषु अन्यतमः अस्ति। भर्तृहरिः वदति—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥¹⁸

अस्य श्लोकस्य आशयः अस्ति यत् शब्दः मानवीयज्ञानप्रक्रियया अत्यन्तं निकटतया सम्बद्धः अस्ति। मनुष्यस्य विचारः, स्मृतिः, संकल्पः, विकल्पः, व्यवहारः इत्यादिषु भाषायाः प्रत्यक्षः अथवा परोक्षः प्रभावः दृश्यते। अतः स्फोटः केवलं श्रवणजन्यशब्दबोधस्य सिद्धान्तः नास्ति, अपि तु भाषा-ज्ञानसम्बन्धस्य दार्शनिकं स्पष्टीकरणम् अपि अस्ति। स्फोटस्य नित्यत्वे वैयाकरणैः प्रत्यभिज्ञा विशेषप्रमाणत्वेन स्वीकृता। एकं पदं पूर्वं श्रुत्वा पुनः तदेव पदं श्रुत्वा 'स एवायं शब्दः' इति ज्ञानं जायते। बाह्यध्वनयः प्रत्येकमुच्चारणे नवीनाः भवन्ति। यदि शब्दः ध्वनिमात्रमेव स्यात् तर्हि पूर्वश्रुतशब्दस्य पुनः प्रत्यभिज्ञानं कथं सम्भवेत्? अतः ध्वनिभ्यः पृथक् किञ्चित् स्थिरं शब्दतत्त्वं स्वीकरणीयम्।¹⁹ ध्वनेः प्राकृतवैकृतभेदेनापि स्फोटस्य स्वरूपं व्याख्यायते। स्फोटस्य प्रथमाभिव्यक्तौ कारणभूतः ध्वनिः प्राकृतध्वनिः इति कथ्यते। अभिव्यक्तस्फोटस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतादिकालभेदस्य प्रतीतौ सहायकः ध्वनिः वैकृतध्वनिः इति विवेचितः। एतस्मात् ध्वनिस्फोटयोः सम्बन्धः स्पष्टः भवति। ध्वनौ कालभेदः सम्भवति, किन्तु स्फोटस्य मूलस्वरूपे तेन भेदः न भवति।²⁰ यथा एकः दीपः विभिन्नेषु कालेषु एकमेव घटं प्रकाशयितुं शक्नोति, तथा विभिन्नध्वनयः एकमेव शब्दतत्त्वम् अभिव्यञ्जयन्ति। ध्वनिः शब्दतत्त्वस्य उत्पादकः नास्ति, केवलम् अभिव्यञ्जकः। एतस्मात् कारणात् स्फोटस्य नित्यत्वं तथा ध्वनेः अनित्यत्वं परस्परविरोधरहिततया स्वीकर्तुं शक्यते।²¹

नैयायिकाः स्फोटस्य स्वतन्त्रसत्तां न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते वर्णश्रवणेन उत्पन्नाः संस्काराः अन्तिमवर्णश्रवणसमये एकत्रिताः भूत्वा सम्पूर्णशब्दस्य स्मृतिं तथा अर्थज्ञानं जनयितुं समर्थाः सन्ति। यदि वर्ण-संस्कार-स्मृतिभिः अर्थबोधः व्याख्यातुं शक्यते, तर्हि पृथक् स्फोटतत्त्वस्य कल्पना गौरवदोषयुक्ता इति नैयायिकानाम् आक्षेपः।²² वैयाकरणाः अस्य प्रत्युत्तरं ददति यत् वर्णसंस्काराः अखण्डशब्दस्य एकत्वं पूर्णतया न व्याख्यातुं शक्नुवन्ति। संस्कारः पूर्वानुभवस्य अवशेषः अस्ति;

किन्तु वाक्यार्थस्य तत्कालीनसमग्रप्रकाशः केवलं संस्कारसमूहेन कथं सम्भवति? विशेषतः वर्णानां विनाशे सति वर्तमानध्वनिना सह अतीतवर्णानां वास्तविकसंयोगः नास्ति। तथापि श्रोता एकं पूर्णं शब्दरूपं गृह्णाति। अतः स्फोटस्वीकारः भाषिकैकत्वस्य अधिकं समुचितं समाधानम् इति वैयाकरणमतम्।²³ मीमांसकाः शब्दस्य नित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति, किन्तु स्फोटस्य पृथक् सत्ता सामान्यतया न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते वर्णाः एव नित्याः सन्ति। उच्चारणेन नित्यवर्णाः अभिव्यज्यन्ते तथा वर्णसमुदायेन पदबोधः सम्भवति। विशेषतः वेदस्य अपौरुषेयत्वस्य प्रतिपादनाय शब्दनित्यत्वं मीमांसादर्शने अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम्। तथापि वैयाकरणाः वर्णनित्यत्वमात्रेण अखण्डपद-वाक्यार्थबोधः पूर्णतया न व्याख्यायते इति प्रतिपादयन्ति।²⁴

वर्णक्रमस्य महत्त्वमपि अत्र विचारणीयम्। समानवर्णानां क्रमभेदेन शब्दार्थे भेदः भवितुमर्हति। अतः केवलं वर्णानां पृथक् सत्ता अर्थनिर्णयाय पर्याप्ता नास्ति। वर्णानां निश्चितक्रमेण अभिव्यज्यमानं समग्रशब्दरूपम् अपेक्षितम्। स्फोटवादिनः तदेव अखण्डशब्दतत्त्वं स्फोटः इति मन्यन्ते।²⁵ बौद्धानां क्षणिकवादेन स्फोटस्य नित्यत्वं न स्वीक्रियते। बौद्धमतानुसारं संस्कृताः पदार्थाः क्षणिकाः सन्ति। शब्दोऽपि क्षणिकध्वनिप्रवाहात्मकः अस्ति। दिङ्नाग-धर्मकीर्तिपरम्परायां शब्दार्थस्य व्याख्यानाय अपोहसिद्धान्तः प्रसिद्धः। अस्य मतस्य सामान्यभावः अस्ति यत् शब्दार्थः बाह्यनित्यजातिरूपेण न स्वीक्रियते, अपितु अन्यव्यावृत्त्या अर्थनिर्णयः क्रियते।²⁶ वैयाकरणानां दृष्ट्या तु शब्दश्रवणानन्तरं सकारात्मकः अर्थप्रकाशः अनुभवसिद्धः अस्ति। 'गौः' इति शब्दं श्रुत्वा श्रोता सर्वेषाम् 'अगवाम्' निषेधं क्रमशः कृत्वा पश्चात् गोबोधं न करोति, अपि तु गोविषयकः अर्थः सहसा चेतसि प्रकाशते। अतः स्फोट-प्रतिभासिद्धान्तः भाषिकबोधस्य सकारात्मकसमग्रतां प्रतिपादयति।²⁷ स्फोटसिद्धान्ते वक्तुः बुद्धेः श्रोतुः बुद्धेः च मध्ये भाषिकसम्बन्धस्य अपि विवेचनं सम्भवति। वक्तुः मनसि प्रथमम् अभिप्रेतः अर्थः विद्यते। सः अर्थः भाषिकरूपं प्राप्य ध्वनिमाध्यमेन बहिर्भवति। श्रोता ध्वनिं श्रुत्वा तस्य माध्यमेन शब्दरूपं गृह्णाति तथा अर्थं जानाति। अत्र ध्वनिः भौतिकमाध्यमम् अस्ति, किन्तु अन्तिमबोधः मानसिकः अस्ति।²⁸ अपरिचितभाषायाः श्रवणेन एषः भेदः अधिकं स्पष्टः भवति। यदि मनुष्यः अपरिचितां भाषां शृणोति तर्हि सः ध्वनिं शृणोति, किन्तु अर्थं न जानाति। परिचितभाषायां तु तदेव श्रवणेन्द्रियग्राह्यं ध्वनिरूपं अर्थप्रकाशस्य साधनं भवति। अतः भाषिकबोधः केवलं भौतिकध्वनिग्रहणेन समाप्तः न भवति। भाषासंस्कारः, शब्दज्ञानम्, प्रसङ्गज्ञानम् इत्यादयः अपि आवश्यकाः भवन्ति।²⁹ स्फोटसिद्धान्तस्य दार्शनिकपराकाष्ठा शब्दब्रह्मविचारे दृश्यते। भर्तृहरिणा प्रतिपादितम्—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥³⁰

अत्र शब्दब्रह्म अनादि, निधनरहितम्, अक्षरं च प्रतिपादितम्। विविधार्थरूपेण तस्य विवर्तनात् जगतः प्रक्रिया प्रतीयते। भाषायाः स्तरस्य अखण्डता तथा तत्त्वमीमांसायाः स्तरस्य ब्रह्मैकत्वं भर्तृहरेः दर्शने परस्परसम्बद्धं दृश्यते। वाचः गूढस्वरूपस्य विचारः वेदेऽपि प्राप्यते—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥³¹

अयं मन्त्रः वाचः केवलं बाह्यश्रव्यरूपेण परिसमाप्तिः नास्ति इति गूढार्थं सूचयति। परवर्तिपरम्परायां परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी इति वाचः चत्वारः स्तराः प्रसिद्धाः। बाह्यरूपेण उच्चरिता वैखरी वाक् शब्दस्य व्यक्तावस्था अस्ति। स्फोटविचारः अपि श्रूयमाणध्वनेः पृष्ठभूमौ आन्तरिकशब्दतत्त्वस्य अन्वेषणं करोति। शब्दस्य सम्यगुच्चारणस्य महत्त्वमपि भारतीयव्याकरणपरम्परायां विशेषतया प्रतिपादितम्। प्रसिद्धं वचनम्—

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥³²

अत्र स्वरवर्णदोषयुक्तस्य शब्दस्य अर्थबोधे सम्भावितविपर्यासः प्रदर्शितः। स्फोटवादे ध्वनिः अन्तिमशब्दतत्त्वं नास्ति, तथापि स्फोटस्य अभिव्यञ्जकत्वेन ध्वनेः महत्त्वं न निराक्रियते। सम्यग्ध्वनिः सम्यक् शब्दाभिव्यक्तेः साधनम् अस्ति। स्फोटसिद्धान्तस्य आधुनिकभाषाविज्ञानस्य सिद्धान्तैः पूर्णसाम्यं प्रतिपादयितुं न शक्यते। उभयोः ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, प्रयोजनम्, पद्धतिः तथा पारिभाषिकसंरचना भिन्ना अस्ति। तथापि भाषिकध्वनेः विविधतायां कस्यचित् भाषिकैकत्वस्य ग्रहणम्, वाक्यार्थस्य समग्रबोधः, भाषायाः मानसिकपक्षः तथा भाषिकसंकेतस्य अर्थसम्बन्धः—एते विषयाः आधुनिकभाषाविज्ञानस्य अपि महत्त्वपूर्णाः प्रश्नाः सन्ति।³³

एकः वर्णः भिन्नवक्तृभिः भिन्नरूपेण उच्चार्यमाणोऽपि भाषाभाषिणा एकस्य भाषिकवर्गस्य रूपेण गृह्यते। एषः आधुनिकस्वनिमविचारः वर्णस्फोटेन सर्वथा समानः नास्ति, किन्तु ध्वनिवैविध्ये भाषिकैकत्वस्य समस्या उभयत्र चिन्तनीया अस्ति। अतः स्फोटवादस्य आधुनिकभाषादर्शनस्य सन्दर्भे तुलनात्मकाध्ययनं फलप्रदं भवितुमर्हति।³⁴ वाक्यार्थग्रहणे प्रसङ्गस्य महत्त्वं स्फोटसिद्धान्तस्य समग्रताविचारेण सम्बद्धम्। 'सैन्धवम् आनय' इति वाक्ये 'सैन्धव'शब्दः लवणस्य अश्वस्य वा बोधकः भवितुमर्हति। भोजनप्रसङ्गे लवणार्थः तथा यात्राप्रसङ्गे अश्वार्थः सम्भवति। अतः पृथक्पदस्य कोशगतार्थः एव सर्वदा पर्याप्तः नास्ति। वाक्यस्य सम्पूर्णप्रसङ्गः अर्थनिर्णये सहायकः भवति।³⁵ एवं वाक्यस्फोटस्य विचारः भाषिकबोधे सम्पूर्णसंरचनायाः महत्त्वं प्रतिपादयति। श्रोता केवलं वर्णान् न शृणोति, केवलं पदानि न गृह्णाति, अपितु तेषां माध्यमेन सम्पूर्णमभिप्रायं जानाति। एतदेव कारणं यत् एकस्य वाक्यस्य अर्थः तस्य पृथक्पदानां कोशार्थभ्यः अधिकः भवितुमर्हति।³⁶ स्फोटसिद्धान्तस्य विशेषता अस्ति यत् अयं ध्वनिः, शब्दः, अर्थः, ज्ञानम्, वाक्यम् तथा चेतना— एतान् सर्वान् एकस्मिन् व्यापकभाषादर्शने स्थापयति। आधुनिककालीनविभागानुसारं ध्वनिविज्ञानम्, स्वनिमविज्ञानम्, रूपविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम्, अर्थविज्ञानम् तथा मनोभाषाविज्ञानम् इत्यादीनि पृथक् क्षेत्राणि सन्ति। वैयाकरणपरम्परायां तु शब्दतत्त्वस्य अध्ययनं एतेषां बहूनां प्रश्नानां समन्वितं दार्शनिकविवेचनं प्रस्तुतयति।³⁷ भर्तृहरिणः महत्त्वं विशेषतः अस्मिन् तथ्ये अस्ति यत् तेन शब्दस्य अध्ययनं केवलं व्याकरणीयनियमेषु सीमितं न कृतम्। शब्दः ज्ञानस्य

आधारः, अर्थस्य प्रकाशकः तथा परमसत्यस्य प्रतीकरूपः अपि अभवत्। अतः तस्य भाषादर्शनं व्याकरणशास्त्रस्य सीमां लङ्घयित्वा ज्ञानमीमांसां तत्त्वमीमांसां च स्पृशति।³⁸

स्फोटस्य स्वरूपविवेचनात् ज्ञायते यत् ध्वनिः तथा शब्दतत्त्वं पृथक् अवधारणे स्तः। ध्वनिः श्रवणेन्द्रियग्राह्यः, क्षणिकः तथा परिवर्तनशीलः अस्ति। स्फोटः तु ध्वनिभिः अभिव्यज्यमानं भाषिकैकत्वम् अस्ति। तेन अर्थः प्रकाशितो भवति। अतः वैयाकरणसिद्धान्तस्य साररूपेण वक्तुं शक्यते—ध्वनिः स्फोटस्य व्यञ्जकः, स्फोटः अर्थस्य बोधकः।³⁹

वर्णस्फोटे वर्णस्य एकत्वं, पदस्फोटे पदस्य समग्रता तथा वाक्यस्फोटे वाक्यस्य अखण्डता प्रधानतया स्वीक्रियते। भर्तृहरिदर्शने अखण्डवाक्यस्य विशेषमहत्त्वं दृश्यते, यतः पूर्णः अर्थः वाक्यरूपेण प्रकाशते। नागेशभट्टादिभिः परवर्तिवैयाकरणैः स्फोटस्य विभिन्नभेदानां सूक्ष्मतया निरूपणं कृत्वा अस्य सिद्धान्तस्य तार्किकरूपं विकसितम्।⁴⁰ स्फोटवादस्य आलोचना नैयायिकैः, मीमांसकैः, बौद्धैश्च कृता, किन्तु एताभिः आलोचनाभिः अस्य दार्शनिकमहत्त्वं न्यूनं न भवति। प्रत्युत विभिन्नदर्शनानां मध्ये शब्दस्वरूपविषयकः संवादः भारतीयभाषादर्शनस्य समृद्धिं प्रकाशयति। एकस्मिन् पक्षे वर्णसंस्कारः, अन्यस्मिन् वर्णनित्यत्वम्, अन्यत्र अपोहः तथा वैयाकरणपक्षे स्फोटः—एते विविधाः सिद्धान्ताः भाषिकबोधस्य जटिलतां प्रदर्शयन्ति।⁴¹

निष्कर्ष

अन्ततः स्फोटसिद्धान्तः भारतीयचिन्तनपरम्परायाः मौलिकः भाषादार्शनिकसिद्धान्तः अस्ति। स्फोटस्य माध्यमेन वैयाकरणाः भाषायाः बाह्यध्वन्यात्मकस्वरूपात् आन्तरिकबोधात्मकस्वरूपं प्रति गच्छन्ति। ध्वनयः क्रमिकाः सन्ति, अर्थबोधस्तु समग्रः; उच्चारणानि अनेकानि सन्ति, शब्दप्रत्यभिज्ञा तु एका; पदानि अनेकानि सन्ति, वाक्यार्थः तु सम्बन्धविशिष्टः अखण्डः। एतेषां सर्वेषां भाषिकानुभवानां व्याख्यानार्थं स्फोटस्य कल्पना कृता। भर्तृहरिणः शब्दब्रह्मविचारः अस्य सिद्धान्तस्य परमदार्शनिकरूपं प्रकाशयति। शब्दः केवलं ध्वनिः नास्ति; सः ज्ञानस्य, अर्थस्य तथा जगदनुभवस्य अपि आधारभूततत्त्वत्वेन प्रतिपादितः। अतः स्फोटस्य अध्ययनं केवलं संस्कृतव्याकरणस्य इतिहासज्ञानाय न, अपितु भारतीयभाषादर्शनस्य, ज्ञानमीमांसायाः तथा तत्त्वमीमांसायाः गहनावगमनाय अपि आवश्यकम् अस्ति।

सन्दर्भ

1. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, प्रथमकाण्डम्, कारिका १; K. A. Subramania Iyer (Trans.), *The Vākyapadiya of Bhartṛhari with the Vṛtti, Chapter I*, Deccan College Postgraduate and Research Institute, Poona, 1965, पृ. 1।
2. वही, शब्दस्य अखण्डता तथा ध्वनिभेदविवेचनसम्बद्ध भागः, पृ. 20–25।
3. पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, सम्पा. Franz Kielhorn, प्रथमखण्डः, Government Central Book Depot, Bombay, 1880, पस्पशाह्निकम्, पृ. 1–2।
4. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, प्रथमकाण्डम्; K. A. Subramania Iyer, उक्तग्रन्थः, 1965, ध्वनिशब्दविवेचनम्, पृ. 25–31।

5. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, प्रथमकाण्डम्, कारिका 123; K. A. Subramania Iyer, उक्तग्रन्थः, 1965, सम्बद्धकारिकास्थलम्। संस्करणभेदेन कारिकासङ्ख्यायां तथा मुद्रितपृष्ठे भेदः सम्भवति; अतः कारिका 123 मूलप्रमाणरूपेण ग्राह्या।
6. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, द्वितीयकाण्डम्, प्रतिभाविचारः; K. A. Subramania Iyer, *The Vākyapadiya of Bhartrhari, Chapter II*, Deccan College, Poona, 1977, प्रतिभासम्बद्ध प्रकरणम्।
7. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, द्वितीयकाण्डम्; K. A. Subramania Iyer, Deccan College, Poona, 1977, वाक्यस्फोटसम्बद्धविवेचनम्।
8. पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, सम्पा. Franz Kielhorn, प्रथमखण्डः, Government Central Book Depot, Bombay, 1880, शब्दस्वरूप-शब्दनित्यत्वसम्बद्ध पस्पशाह्निकम्, प्रारम्भिकपृष्ठाः।
9. ऋग्वेदसंहिता, मण्डलम् १, सूक्तम् १६४, मन्त्रः ४५। वेदमन्त्रस्य सन्दर्भे पृष्ठसंख्यायाः अपेक्षया १.१६४.४५ इति मन्त्रसंख्या अधिका प्रामाणिका, यतः प्रत्येकमुद्रितसंस्करणे पृष्ठसंख्या भिन्ना भवति।
10. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, सम्पा. वी. कृष्णमाचार्यः, सुबोधिनीव्याख्यासहितः, The Adyar Library and Research Centre, Adyar, पुनर्मुद्रणम् 1977 (मूलसंस्करणम् 1946), पृ. 1-8।
11. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, सम्पा. वी. कृष्णमाचार्यः, Adyar Library Series, Vol. 55, Adyar, 1977, स्फोटभेदविवेचनम्, पृ. 8-18।
12. वही, वर्णस्फोटसम्बद्धविवेचनम्, पृ. 18-25।
13. वही, पदस्फोटसम्बद्धविचारः, पृ. 25-34।
14. वही, अखण्डपदस्फोटविचारः, पृ. 34-40।
15. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, द्वितीयकाण्डम्; K. A. Subramania Iyer (Trans.), *The Vākyapadiya of Bhartrhari, Chapter II*, Motilal Banarsidass, Delhi, 1977, पृ. 1-10।
16. वही, वाक्यस्वरूप-वाक्यार्थसम्बन्धविचारः, पृ. 10-20।
17. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, द्वितीयकाण्डम्, प्रतिभासम्बद्धविचारः; K. A. Subramania Iyer, *The Vākyapadiya of Bhartrhari, Chapter II*, Delhi, 1977, सम्बद्धकारिकाः एवं तदनुवादपृष्ठाः।
18. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, प्रथमकाण्डम्, कारिका 123; K. A. Subramania Iyer (Trans.), *The Vākyapadiya of Bhartrhari with the Vṛtti, Chapter I*, Deccan College Postgraduate and Research Institute, Poona, 1965, कारिका 123-सम्बद्धपृष्ठम्।
19. पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, प्रथमखण्डः, सम्पा. Franz Kielhorn, Government Central Book Depot, Bombay, 1880, पस्पशाह्निकम्, पृ. 1-7।
20. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, प्रथमकाण्डम्, प्राकृत-वैकृतध्वनिविचारः; K. A. Subramania Iyer, उक्तग्रन्थः, 1965, सम्बद्धकारिकास्थलम्।
21. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, सम्पा. वी. कृष्णमाचार्यः, Adyar, 1977, ध्वनिस्फोटसम्बन्धविचारः, पृ. 40-50।
22. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, उक्तसंस्करणम्, नैयायिकपूर्वपक्षः, पृ. 50-60।
23. वही, नैयायिकमतखण्डनम् तथा वैयाकरणसिद्धान्तः, पृ. 60-70।
24. K. Kunjunni Raja, *Indian Theories of Meaning*, The Adyar Library and Research Centre, Madras, 1977, मीमांसकानां शब्दनित्यत्व-वाक्यार्थविचारसम्बद्धभागः, सम्बद्धप्रकरणम्।

25. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, सम्पा. वी. कृष्णमाचार्यः, Adyar, 1977, वर्णक्रम-पदैकत्वविचारः, पृ. 70–78।
26. K. Kunjnni Raja, *Indian Theories of Meaning*, Adyar Library, Madras, 1977, बौद्धानाम् अपोहवादसम्बद्धविवेचनम्, सम्बद्धप्रकरणम्।
27. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, द्वितीयकाण्डम्; K. A. Subramania Iyer, Delhi, 1977, शब्दार्थबोधसम्बद्धकारिकाः, सम्बद्धपृष्ठाः।
28. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, सम्पा. वी. कृष्णमाचार्यः, Adyar, 1977, स्फोटाभिव्यक्तिप्रक्रिया, पृ. 78–88।
29. वही, ध्वनिशब्दार्थसम्बन्धविवेचनम्, पृ. 88–95।
30. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, प्रथमकाण्डम्, कारिका 1; K. A. Subramania Iyer, *The Vākyapadīya of Bhartrhari with the Vṛtti, Chapter I*, Deccan College, Poona, 1965, पृ. 1।
31. ऋग्वेदसंहिता, मण्डलम् 1, सूक्तम् 164, मन्त्रः 45। वेदस्य विभिन्नसंस्करणेषु पृष्ठभेदात् 1.164.45 इति मन्त्रसंख्या मूलसन्दर्भरूपेण ग्राह्या।
32. पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, सम्पा. Franz Kielhorn, Vol. I, Government Central Book Depot, Bombay, 1880, पस्पशाह्निकम्, प्रारम्भिकपृष्ठाः।
33. K. A. Subramania Iyer, *Bhartrhari: A Study of the Vākyapadīya in the Light of the Ancient Commentaries*, Deccan College Postgraduate and Research Institute, Poona, 1969, भाषादर्शनसम्बद्धविवेचनम्। वही, शब्द-ध्वनि-भाषिकैकत्वसम्बद्धविवेचनम्।
34. K. Kunjnni Raja, *Indian Theories of Meaning*, The Adyar Library and Research Centre, Madras, 1977, प्रकरण-शब्दार्थविचारसम्बद्धभागः।
35. भर्तृहरिः, *वाक्यपदीयम्*, द्वितीयकाण्डम्; K. A. Subramania Iyer, Motilal Banarsidass, Delhi, 1977, वाक्यार्थविचारः, पृ. 1–20।
36. Iyer, K. A. Subramania, *Bhartrhari: A Study of the Vākyapadīya in the Light of the Ancient Commentaries*, Deccan College, Poona, 1969, भाषातत्त्वविवेचनम्।
37. वही, भर्तृहरेः शब्दब्रह्म-भाषादर्शनसम्बद्धविचारः।
38. नागेशभट्टः, *स्फोटवादः*, सम्पा. वी. कृष्णमाचार्यः, Adyar Library and Research Centre, Adyar, 1977, ध्वनिस्फोटसम्बन्धः, पृ. 40–50।
39. वही, स्फोटभेदाः तथा अखण्डवाक्यस्फोटविचारः, पृ. 8–40।
40. K. Kunjnni Raja, *Indian Theories of Meaning*, Adyar Library and Research Centre, Madras, 1977, भारतीयशब्दार्थसिद्धान्तानां तुलनात्मकविवेचनम्।

•